

1935 - 1954 DÖNEMİNDE DEMİRYOLU İŞÇİLERİ

Milliyetler Birliği Dergisi
Ağustos 1993 Sayı 158

Yıldırım KOÇ

Türkiye işçi sınıfı ve sendikacılık hareketi tarihinde özellikle 1960 öncesinde büyük boşluklar vardır. Bu döneme ilişkin çalışmalarda, işçilerin yaşama ve çalışma koşulları konusunda genellikle 1936 yılında kabul edilip 1937 yılında yürürlüğe giren 3008 sayılı İş Yasası'nın hükümleri ve bu yasayla getirilen sınırlı hakların 1940 yılından itibaren Milli Korunma Kanunu ile kısıtlanması esas alınmaktadır.

1963 öncesinde 3008 sayılı yasa hükümleri uyarınca çıkarılan toplulukla iş ihtilafları ayrıntılı bir biçimde hiç incelenmemiştir. Bu nedenle de, birçok kişi, Türkiye'de ilk toplu iş sözleşmelerinin 1963 yılında 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası'nın kabulü ile bağtlandığını bile ileri sürmüştür. Borçlar Kanunu'na dayanılarak yapılan sözleşmeler de genellikle bilinmemektedir (1).

İşçi sınıfı tarihine ilişkin çalışmaların çoğunda, kamu kuruluşlarında, memur ve müstahdem statüsünde istihdam edilenler, işçi sınıfının dışında değerlendirilmiştir. İşçi sınıfı tarihlerinin çoğu, "memur"ları ve hatta "müstahdem"leri bile dışlayan dar bir "işçi" tanımına göre yazılmıştır.

Kamu kuruluşlarında işçi statüsünde istihdam edilenlerin yükümlülüklerini, sorumluluklarını ve hak ve çıkarlarını düzenleyen özel yasalar, nizamnameler ve talimatnameler ise hemen hemen hiç ele alınmamıştır.

Bu özel düzenlemeler, 1930'lu yıllarda kamu ücretli çalışanlarına (memur, müstahdem, işçi) günün koşullarında önemli ayrıcalıklar sağlarken, 1960'lı yıllarda kamu kuruluşlarındaki ilk dönem toplu iş sözleşmelerinin iskeletini de oluşturmuştur (2).

Doğal olarak, bu yazılı metinlerin ötesinde, yaşama ve çalışma koşullarına ilişkin birinci el anlatımlarla tablo daha net bir biçimde ortaya çıkacaktır. Ayrıca, 1946 sonrasında sendikaların görüşmeler yoluyla elde ettikleri bazı kazanımlar da vardır.

Bu döneme ilişkin yorumlarda, Türkiye'de mülksüzleşme düzeyinin geriliği ve nitelikli işgücünün yetersizliği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Ücretlilerin çalışma ve yaşama koşulları bu ayrıntıda ele alınmayınca, Türkiye işçi sınıfının davranışları konusunda yanlış değerlendirmeler yapılmaktadır.

Bu yazıda bu eksiklikler, dönemin en çok işçi çalıştıran işletmelerinden biri olan TCDD özelinde bir parça da olsa giderilmeye çalışılacaktır.

Statü

Nafia Vekaleti Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü'nde bir ücret veya

aylık karşılığında çalışanlar, oldukça farklı haklara sahip çeşitli tabakalara bölünmüştü. Bu uygulama, günün yöneticileri açısından, ücretlilerin birlikte hareketini önlemek açısından son derece akıllı bir yöntemdir.

1935 yılında kabul edilen 2847 sayılı Yasaya göre, ücretli çalışanlar, memur, müstahdem, müseccel işçi ve muvakkat işçi statülerinde istihdam ediliyordu.

Memur ve müstahdemler A, B, C ve D gruplarına bölünmüş 19 dereceye dağılmıştı. D grubunda yer alan 17-19. derecelerde hastabakıcı, aşçıbaşısı, amele çavuşu, bekçi, hademe, amele, hamal, makasçı gibi kadrolar yer alıyordu. Diğer bir deyişle, yalnızca "işçi" statüsündeki ücretlilerin tarihini yazanlar, bu gruptaki ücretlileri araştırmalarının kapsamı dışında bırakılmaktadır.

Müstahdem olarak çalışan ve 18. ve 19. derecelerde yer alan meslekler şunlardır:

18.1: Amele çavuşu, yol çavuşu muavini, şakird, sınıf I lambacı, gardvagon.

18.2: Sınıf I bekçi, romorkör ateşçisi, sınıf I hademe, yol bekçisi, bahçıvan, sabit makine ateşçisi, sınıf II lambacı, gardifren lavajcı.

18.3: Sınıf II bekçi, mağazacı, sınıf II hademe, sınıf I makasçı, hamalbaşısı.

19.1: Sınıf I amele, sınıf I yol amelesi, geçit bekçisi, sınıf I hamal, sınıf II makasçı.

19.2: Sınıf II amele, sınıf II yol amelesi, sınıf II hamal.

"İşçi" statüsündekiler ise, "usta", "işçi", "işçi muavini" ve "çırak" olarak çalıştırılmaktadır.

Ücretler

1935 yılında kabul edilip 1.6.1936 tarihinde yürürlüğe giren 2847 sayılı Yasa, müstahdem ve müseccel işçilerin ücretlerini ve her yıl kademe ilerlemesiyle yapılacak ücret artışlarını düzenliyordu.

Müstahdemler için öngörülen brüt aylıklar ve her iki senede bir yapılacak kademe zammının bir senelik miktarı çizelgede gösterilmiştir (TL/ay):

Müstahdem Statüsündeki Ücretlilerin Aylık Ücretleri (TL)

Derecesi	En Aşağı Aylık	En Yukarı Aylık	Yıllık Kademe Zammı
18.1	46	61	1,00
18.2	43	58	1,00
18.3	40	55	1,00
19.1	37	52	1,00
19.2	33	48	1,00

Saat hesabı daimi olarak çalıştırılan "müseccel işçiler"e verilecek aylıklar ve her iki senede bir yapılacak kademe zammının bir senelik miktarı da çizelgede gösterilmiştir.

Müseccel İşçi Statüsündeki Ücretlilerin Aylık Ücretleri (TL)

Derecesi	En Aşağı Aylık	En Yukarı Aylık	Yıllık Kademe Zammı
Usta (I. Sınıf)	100	125	1,66
Usta (II. Sınıf)	90	115	1,66
İşçi (I. Sınıf)	77	95	1,20
İşçi (II. Sınıf)	59	76	1,13
İşçi muavini	43	58	1,00
4. sene çırağı		45	
3. sene çırağı		33	
2. sene çırağı		25	
1. Sene çırağı		21	

1937 yılında kabul edilen 3173 sayılı yasayla belirlenen ücretlerde önemli bir değişiklik yapılmadı.

İktisat Bakanlığı İş Dairesi tarafından 1938 yılında yapılan anketin sonuçlarına göre, Türkiye'de ortalama işçi gündeliği 136 kuruştur. Bu tarihte hafta tatili ücreti ödenmediğinden, ortalama işçi aylığı yaklaşık 34 liradır (3).

1939 yılında Yüksek Hakem Kurulu tarafından İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi'ndeki toplulukla iş uyumsuzluğu konusunda verilen kararda ise, günde onbir saatlik çalışma karşılığında yazın 195 kuruş, kışın ise 182,5 kuruşun ödenmesinin uygun olduğu belirtilmektedir (4). Buna göre, günlük 8 saatlik çalışma karşılığında bir işçi yazın ayda 35,5 lira alabilecektir. Kararda belirtildiğine göre, işyerinde eskiden 13 saatlik çalışma karşılığında bir günlük ücret olarak belirlenen miktar verilmekteymiş.

Bu iki örnekle kıyaslandığında, ücretler açısından, bu dönemde Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü'nde çalışmanın önemli avantajlarının olduğu görülmektedir (5).

"Stajyer müstahdemler" ve "muvakkat işçiler" için yasayla bir düzenleme yapılmamıştı. Bu kişilerin ücretlerinin belirlenme yetkisi genel müdürlüğe devredilmişti.

1946 yılında kabul edilen ve "işçi" statüsünde istihdam edilenlere uygulanan işyerlerine Mahsus Yeknesak Dahili Talimatnamede, yukarıda uygulamanın sürdürüleceği ifade ediliyordu (Madde 8 ve 15).

1954 yılında kabul edilen TCDD işçileri Talimatnamesi'nde ise farklı bir düzene geçildi:

"İşçilerin ücretlerinde saatlik ücret esastır. Asgari saatlik ücret, ameleler için saatte 40 kuruş, Sınıf I çıraklar için saatte 20 kuruş, Sınıf II çıraklar için saatte 25 kuruş, Sınıf III çıraklar için saatte 30 kuruş, Sınıf IV çıraklar için saatte 40 kuruş, sanatkar işçiler için saatte 60 kuruştur." (Madde 17).

Aynı Talimatname'de işçi ücretlerine ayrıca yüzde 10'luk bir zam öngörülmüyordu:

"... Bu talimatnamenin meriyetinde TCDD'de bir senesini doldurmuş olmak şartıyla yeni ücretlerine yüzde 10 nisbetinde bir zam yapılır." (Muvakkat Madde 11).

TCDD işyerlerinde çalışan ücretliler 1946 yılına kadar herhangi bir sendikaya üye değillerdi. Bu ücretlilerin ücretlerinin diğer işyerlerine göre göreceli yüksekliği, bu dönemde Türkiye'de mülksüzleşme düzeyinin geriliğine ve nitelikli işgücünün yetersizliğine bağlanabilir.

1946 sonrasında sendikalar oluştu. Ayrıca, çok-partili düzene geçilmesi sayesinde, işçilerin siyasal faaliyet aracılığıyla mevcut partileri kendi lehlerine etkilime olanakları doğdu. Sendikalar, bu olanakları oldukça iyi değerlendirdiler (6).

Sendika ödentilerinin işveren tarafından bordrodan kesilmesi uygulaması, 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'da yer almazken, görüşmeler yoluyla 1.12.1953 tarihinden itibaren sağlandı (7).

Sendika, işçilere ilişkin olarak Genel Müdürlük tarafından çıkarılan talimatnameleri çeşitli biçimlerde etkiledi. Sendika, yasalarda ve diğer mevzuatta yer alan hakların uygulanması ve geliştirilmesi açısından da etkili oldu (8).

Özetle, 1946'ya kadar belirli hakların tanınmasında mülksüzleşme düzeyinin geriliği ve nitelikli işgücü yetersizliği belirleyici rol oynamışken, 1946 sonrasında bu etmenlere işçilerin siyasal alandaki güçlü ve sendikal örgütlülük de eklendi.

1954 Talimatnamesi ve daha sonraki yıllarda bu Talimatnamede yapılan değişikliklerde, işçilerin örgütlü gücünün önemli bir rolü oldu. Örneğin, 1.1.1954 tarihinde yürürlüğe giren Talimatname ile ücretlere yüzde 10 oranında bir zam yapılmıştı. Sendikaların girişimleriyle yapılan görüşmeler sonucunda, 31.3.1955 tarihinde yüzde 10 oranında bir zam daha yapıldı. 1954 Talimatnamesinde yer alan ve aşağıda bir bölümü belirtilen birçok hak, TCDD ile DYP-İŞ arasında 17 Şubat 1965 günü imzalanan ve 1 Ağustos 1964 tarihinden itibaren iki yıl süreyle yürürlükte kalan toplu iş sözleşmesinin iskeletini oluşturdu.

Şube Mıntıkası Dışında Görev Zammı

1940 tarihli Tahsisatlar Nizamnamesi'ne göre, "kendilerine şube mıntıkları haricinde muvakkat vazife verilmiş olan yol çavuşu, yol çavuş muavini ve amelelerine, geçit, tünel, yarma, köprü ve yol bekçilerine, drezinörlere, şube işçilerine ve bulun-

dukları iş merkezinden harice muvakkat vazife ile gönderilen ziraat ve fidanlıklar bahçıvan, çavuş ve amelesile liman çavuşu ve amelesine ve yol atelyesi ve emniyet tesisatı işçilerine... harcırah verilmeyip, zaruri masraflarına karşılık olarak beher gün için otuz ve ... aylık ücretleri yetmiş beş lirayı geçenlere altmış kuruş munzam tazminat verilir." (Madde 21).

Bu konuda işçilere ilişkin yasalarda lehte bir hüküm yokken, 1954 yılında uygulamaya sokulan TCDD İşçileri Talimatnamesi, yüzde 5, yüzde 10, yüzde 15 ve yüzde 20 oranlarındaki munzam tahsisatın verilmesine devam edileceğini belirtiyordu (Muvakkat Madde 12).

Fazla Çalışma Ücreti

Ücretlerle yakından bağlantılı ve önemli diğer bir konu ise fazla çalışma ücretidir.

1937 yılında yürürlüğe giren 3088 sayılı İş Yasası'nın konuya ilişkin hükmü şöyleydi: "Her bir fazla saat çalışma için verilecek ücret, normal çalışma ücretinin saat başına düşen miktarının yüzde yirmişbeşten yüzde elliye kadar yükseltilmesi suretiyle ödenir." (Madde 37/3).

15.9.1936 tarihli Nizamname ile bu hakkın ötesinde bir fazla çalışma zammı alınıyordu: "Fazla mesai ücreti beher saat için memurun bir saatlik ücretinin yüzde 50 zammile tutarından ibarettir... Atelye ve atelyeli depolar işçilerinin mesai saatleri haricindeki fazla mesai ücretleri aşağıda gösterilen hükümlere tabidir... işçilerin 9 saatten sonraki fevkalade saat ücretleri; ilk iki saat için mutad saat ücretine yüzde 50 ve bunu takip eden saatler için de yüzde 100 zam suretile ödenir." (Madde 14)

1939 Dahili Talimatnamesi'nde "işçi" statüsünde çalışanlar için yapılan düzenleme de, yasanın belirlediği alt sınırdan yüksekti: "... Günlük çalışma müddetleri olan sekiz veya 8,30 saatlik müddetten sonra devam eden fazla saatle çalışma her bir saati için verilecek ücret, çalışma ücretinin saat başına düşen miktarının yüzde 35 ilavesi suretile ödenir." (Madde 7)

22.5.1940 tarihli Nizamname'de de benzer bir düzenleme vardı (Madde 14). 1946 tarihli Dahili Talimatname de yüzde 35'lik bir zam öngörüyordu (Madde 7). 1954 tarihli TCDD İşçileri Talimatna-

mesi ise, ağır ve tehlikeli işlerde yeni bir düzenleme getirdi: "İşçi fazla mesalleri işyerlerine mahsus yeknesak dahili talimatname ve fazla saatlerde çalışma nizamnamesi hükümlerine göre yaptırılır. Bu fazla mesai için verilecek ücret saatlik ücretin yüzde 35 fazlasıyla verilir. Ağır ve tehlikeli işler tüzüğü hükmüne giren işyerlerinde bu ücret yüzde 50 fazlasıyla ödenir." (Madde 21)

Ulusal Bayram, Genel Tatiller ve Hafta Tatillerinde Ücret Ödenmesi

1951 yılına kadar, yürürlükteki yasalara göre, yalnızca çalışılan günler için ücret ödeniyordu. 1951 yılında kabul edilen 5837 sayılı yasayla, bu günler için çalışılmaksızın yarım yevmiye ödenmesi uygulaması getirildi. 8.6.1956 gün ve 6734 sayılı yasa ile şu düzenleme getirildi:

"İş Kanununun uygulanmakta olduğu işyerlerinde haftanın tatilden evvelki günlerinde devamlı olarak çalışmış olan işçilere çalışılmayan hafta tatili günü için işveren tarafından bir iş karşılığı olmaksızın bir yevmiye tutarında ücret ödenir." (Madde 1)

"İş Konununa tabi olan işyerlerinde çalışan işçilere, 2739 sayılı Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Kanunu ile bu Kanuna ek 3466 sayılı kanunda yazılı bulunan genel tatil günlerinden çalışmadıkları takdirde bir iş karşılığı olmaksızın o güne ait ücretleri tam olarak, tatil yapmayarak çalıştıkları takdirde ise çalıştıkları bu günlere ait ücretleri bir misli fazlasıyla ödenir." (Madde 3)

Ancak demiryolu müstahdemleri ve işçileri bu hakka özel düzenlemeler aracılığıyla daha önce kavuşmuştu.

15.9.1936 tarihli Nizamname bu konuda şu düzenlemeyi getiriyordu: "Bilfiil çalıştıkları günlere mukabil ücret alan müseccel işçi, tathir amelesi ve hamallar gibi müstahdemin ile hizmeti bila fasıla bir seneyi dolduran muvakkat işçi ve yol tamirat amelesinin yalnız ulusal bayram ve genel tatil günleri yevmiyeleri o günlerde çalıştırılmasalar dahi verilir. Bunlardan hizmetlerine ihtiyaç olup da bu günlerde çalıştırılanlara beher gün için ayrıca birer adi yevmiye verilir." (Madde 15)

1939 tarihli Dahili Talimatname'deki düzenleme de şöyleydi: "Ulusal bayram ve genel tatil günleri, iş yerlerinin tatil edilmesi esastır. Bu günlere

aid işçi yevmiyelerinin verilmesi, munzam tahsisatlar nizamnamesi hükümlerine tabidir." (Madde 9)

22.5.1940 tarihli Tahsisatlar Nizamnamesi, bu konuda bazı yeni düzenlemeler getiriyordu: "(A)... D servisindeki müseccel yevmiyelilere, (2) numaralı cetvele dahil bulunan müseccellere ve hizmeti bila fasıla bir seneyi dolduran muvakkat işçi ve yol-tamirat amelesine ulusal bayram ve genel tatil günlerinde çalıştırılmasalar dahi o günlere ait ücretleri tam olarak verilir. Ancak bunlardan müseccel işçi, tathir amelesi ve hamallar gibi müstahdemler ile hizmeti bila fasıla bir seneyi dolduran muvakkat işçi ve yol tamirat amelesine, hizmetlerine ihtiyaç olup da zikrolunan günlerde çalıştırıldıkları takdirde beher gün için yevmiyelerinden başka ayrıca birer adı yevmiye verilir. (B) 3008 sayılı İş Kanununun şümülüne giren bütün işçilere 29 ilkteşrin gününe ait ücretleri, hiçbir iş karşılığı olmaksızın ve tatilden önce verilir. Bunlardan 29 ilkteşrin gününde iş icabı olarak çalıştırılanlara o güne ait ücretleri iki misli olarak ödenir. (C) 2 numaralı cetvele dahil saatliler ve 1 numaralı cetvelin 19. derecesindeki amele ve hamallar hariç olmak üzere D serisine dahil müseccel müstahdemlere... hizmetlerine ihtiyaç hasıl olmamasından dolayı pazar günlerinde çalıştırılmasalar dahi o günlere ait ücretleri tam olarak ödenir." (Madde 15)

1946 Talimatnamesi ise tüm işçiler için 1940 Nizamnamesine atıfta bulunuyordu: "Madde 9: Ulusal bayram ve genel tatil günleri, işyerlerinin tatil edilmesi esastır. Bu günlere ait işçi yevmiyelerinin verilmesi, Tahsisatlar Nizamnamesi hükümlerine tabidir."

Daha sonraki yıllarda ise yasa hükümleri uygulandı.

Yıllık Ücretli İzin

Türkiye'de işçi statüsündeki ücretlilere yıllık ücretli izin hakkı 11.4.1960 gün ve 7467 sayılı yasa ile tanındı. Bu yasaya göre, bir yıl çalışan işçi ücretli izne hak kazanıyordu. 1-5 yıl kıdemi olanlara yılda 12 gün, 5 yıldan fazla ve 15 yıldan az kıdemi olanlara yılda 18 gün, 15 yıldan fazla kıdemi olanlara yılda 24 gün ücretli izin verilecekti.

Ancak demiryolu müstahdem ve işçileri bu hakka da daha önceden kavuştu. 1936 Nizamnamesi şöyle bir düzenleme getiriyordu: "Ücretli me-

mur ve müstahdemlerden müseccel hizmeti beş seneyi doldurmuş olanlara 30 gün ve doldurmamışların 21 gün senelik mezuniyet hakları vardır. Yevmiyeli ve saatli müstahdemlere de müseccel her hizmet senesi için mezun kaldığı günlerin iki yevmiyesi verilir ve bir senedeki mezuniyeti zarfında alacağı paranın yekünü o müstahdem için aylık tutarını geçmez." (Madde 43)

1939 Dahili Nizamnamesi ise "işçi" statüsündekiler için şu düzenlemeyi getiriyordu: "Müseccel hizmeti beş seneyi dolduran işçilere 30 gün ve beş seneyi doldurmayan işçilere 21 gün müddetle verilen mezuniyetten, saat ve gündelik üzerinden ücret alan işçilere mezun kaldıkları günlerden beher hizmet senesi için iki gündelik verilir. Bir senedeki mezuniyet zarfında alacağı paranın yekünü işçinin bir aylık tutarını geçemez. Aylıklı olan işçiler Tahsisatlar Nizamnamesi ahkamı dairesinde mezun kaldıkları günlerin ücretlerini tam olarak alırlar." (Madde 8)

1946 ve 1954 Talimatnamelerinde düzenlemenin özü aynıydı. 1954 Talimatnamesi şöyleydi: "... İşçilerden hizmet müddeti bir seneden beş seneye kadar olanlara 21 gün ve beş seneden fazla hizmeti bulunanlara 30 gün izin verilir ve bu izinler ertesi seneye devredilmez. Ancak işçilerin her tam hizmet ser'esine karşılık iki günlük izin ücretleri ödenir. (Günlük ücret sekiz saatlik ücretin karşılığıdır.) Bu suretle verilecek ücretler otuz günü geçmez." (Madde 44)

İş Kazası ve Meslek Hastalığında Ücret Ödeme

1936 yılında kabul edilen 3008 sayılı İş Yasası'nda şöyle bir hüküm yer alıyordu: "Her işveren işten dolayı hastalanan işçilere... ücretlerini yarım vermeye mecburdur." (Madde 25/2)

1954 Talimatnamesi'nde yer alan bir hüküm, böyle durumlarda TCDD işçilerinin tam ücret aldıklarını göstermektedir: "İşçi Emekli Sandığına dahil işçilerin vazifede yaralanmaları halinde ücretleri eskisi gibi tam olarak verilir." (Muvakkat Madde 19)

İş Kazası Nedeniyle Ölümde Tazminat

1936 tarihli Nizamname'de şu hüküm yer alıyordu: "Muvakkat amele ve müstahdemlerden iş

başında kazaya uğrıyarak ölenlerin varislerine azami 500 ve malul kalanlara Nafia Vekilinin tasvibile azami 500 lira tazminat verilir." (Madde 35)

Hastalıkta Ücret Ödeme

İşçiler açısından önemli sorunlardan biri, iş kazası ve meslek hastalıkları dışında hastalandıklarında ve istirahat aldıklarında, bir gelir kaybıyla karşılaşmamalarıdır. İşçi Sigortaları Kurumu'nun kurulması öncesinde bu sorun yaşanıyordu. Ancak 1936 Nizamnamesi demiryolu müstahdemleri için şu düzenlemeyi getiriyordu:

"Hasta olan yevmiyeli ve saatli müstahdeminden tescil edildikleri tarihten itibaren müddeti hizmetleri bir seneyi ikmal etmiş olanlara hastalık gaybubetlerinde bir sene zarfında azami 30 günlük yevmiyeleri nısıf olarak verilir. Müseccel müddeti hizmetleri bir seneden beş seneye kadar olanlara üç ay nısıf ve beş seneden on seneye kadar olanlara 6 aylık nısıf ve müddeti hizmetleri on sene ve daha fazla olanlara bir senelik nısıf yevmiye verilir." (Madde 47)

1939 Dahili Talimatnamesi ile bu uygulama diğer işçilere de yaygınlaştırıldı: "Hasta olan müseccel işçilerin hasta kaldıkları günlere aid ücretleri munzam tahsisatlar nizamnamesi hükümlerine göre ödenir." (Madde 8)

1940 Nizamnamesi, müstahdemlerin bu hakkını şöyle düzenledi:

"Yevmiyeli ve saatli müstahdemlerden tescil edildikleri tarihten itibaren hizmet müddetleri bir seneyi ikmal etmemiş olanlara hastalıktan ileri gelen gaybubetlerinde bir sene zarfında en çok otuz günlük yevmiyeleri yarım olarak verilir. Müseccel hizmet müddetleri bir seneden beş seneye kadar olanlara üç ay yarım ve beş seneden on seneye kadar olanlara altı aylık yarım ve hizmet müddetleri on sene ve daha fazla olanlara bir senelik yarım yevmiye verilir." (Madde 47)

Diğer işçilerle ilgili 1946 Talimatnamesi'nde ise aynı uygulamanın geçerli olacağı belirtiliyordu: "Hasta olan müseccel işçilerin hasta kaldıkları günlere ait ücretleri Tahsisatlar Nizamnamesi hükümlerine göre ödenir." (Madde 8)

1954 Talimatnamesi'nde de aynı uygulama yer alıyordu:

"İşçi Emekli Sandığına dahil işçilerin hastalıkları halinde hizmet seneyi bir seneye kadar olanlara bir ay yarım, bir seneden beş seneye kadar olanlara üç ay yarım, hizmeti beş seneden on seneye kadar olanlara altı ay yarım ve hizmeti on seneden fazla olanlara bir sene yarım hastalık yevmiyesi yardımı yapılmasına devam olunur." (Muvakkat Madde 20)

Kıdem Tazminatı

1934 yılında Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umumi İdaresi Memurları Tekaüt Sandığı kuruldu (Yasa No. 2454). Bu Sandığa ilişkin düzenleme, 27.1.1936 tarihinde 2904 sayılı yasayla değiştirildi. Bu düzenlemeye göre, memur ve müstahdemlerin aylıklarından her ay yüzde 5 oranında bir kesinti yapılıyor, Umumi İdare de aynı miktarda katkıda bulunuyordu. Kurulda üç yılını doldurduktan sonra ayrılanlara, Sandıktaki birikimlerinin tamamı veriliyordu.

1936 yılında kabul edilen 3008 İş Yasası ise kıdem tazminatı uygulamasını getirdi: "Bilumum işçiler hakkındaki fesihlerde, beş seneden fazla olan her bir tam iş senesi için ayrıca onbeş günlük ücret tutarında tazminat dahi verilir." (Madde 13)

Memurlar ve müstahdemler için uygulanan 1936 tarihli Nizamname ise daha geniş haklar tanıdı. "Kadro tensikati icabı vazifeleri lağvedilenlere veya idareten görülen lüzuma binaen açığa çıkarılanlara beher hizmet senesine mukabil bir aylığı tutarı tazminat verilir. Hizmet senesi hesabında 6 aydan az küsurat tay ve fazlası bir sene itibar edilir." (Madde 36)

İşçi statüsünde istihdam edilenler için düzenlenen 1939 tarihli Talimatname'de memur ve müstahdemlerin hakları işçilere de tanımlandı:

"Müseccel işçilerden kazaya uğrayanların tazminat istihkakları ile ölenlerin varislerine verilecek tazminat, 2904 numaralı kanun hükümleri ve kadro teşkilatı dolayısıyla açığa çıkarılan müseccel işçiler için de 2904 numaralı kanun ve munzam tahsisatlar nizamnamesi hükümleri tatbik olunur... Bu suretle işinden çıkarılan işçilere verilecek ücret ve tazminat meblağları İş Kanununun 13üncü maddesinde yazılı miktarlardan hiç bir veçhile az olmaz." (Madde 8)

Mesken Tazminatı

1935 yılında kabul edilen 2847 sayılı yasa, devlet memurlarına 1452 sayılı yasa ile verilmekte olan mesken tazminatlarının aynı hüküm ve şartlarla Devlet Demiryolları memur ve müstahdemlerinde de verilmesini öngörüyordu (Madde 5).

İşçi Çocuklarının Eğitime Katkı

1939 Dahili Talimatnamesi'nde işçi çocuklarının eğitimine bir katkı yapılması da öngörülmüştü:

"Mektep bulunmayan mahallerde çalışan müstahdem işçilerin arzu edenlerine ilk tahsil çağındaki çocuklarının idarece tayin olunan şehirlerde açılan paralı pansiyonda iştah ve ibateleri temin edilmek suretile çocuklar tahsil ettirilir. Bu çocukların babalarından veya velilerinden iştah; ibate ve ilbas karşılığı olmak üzere 9 ay olan tedris müddetinde ayda maktuan beş lirayı tecavüz etmemek şartile işçi ücretinin yüzde 5'i alınır." (Madde 15)

Bu düzenleme 1946 Dahili Talimatnamesi'nde de aynen yer aldı.

Yapılan Kaza Nedeniyle Tutuklamada Ücret Ödenmesi

1954 Talimatnamesi'nde yer alan bir düzenleme, işyerinde görevin yerine getirilmesi sırasında meydana gelen bir kaza nedeniyle tutuklanan işçinin ücretinin ödenmesine ilişkindi:

"İşyerinde görevlerinin ifası sırasında vukua gelen iş kazaları sebebiyle TCDD'ce akitleri feshedilmemekle beraber adli makamlarca mevkufen muhakeme edilenlerin mevkufiyetleri müddetince ücretlerinin yarısı her ay avans şeklinde ödenir. Bunlardan beraat veya men'i muhakeme kararı alanlarla haklarındaki takibat umumi af kanunu ile ortadan kalkanların mevkufiyetleri müddetleri zarfında avans olarak verilen yarım aylık ücretleri geri alınmaz. Mahkum olanlara verilen avanslar istirdat olunur." (Madde 16)

Postabaşılık Ücreti

1954 Talimatnamesi ile, belirli görevler üstlenen "işçi" statüsündeki ücretlilere de ek ödemeler

önem kazanmaya başladı. Postabaşılık ücreti bunlardan biriydi.

"İşyerlerinin Umum Müdürlükçe tasdik olunacak teşkilatına göre muayyen bir işçi topluluğuna bilfiil postabaşılık vazifesi yapan işçilere münhasıran normal mesai saatleri içinde, bu vazifeyi gördükleri müddet için saatte 15 kuruş munzam ücret verilir." (Madde 23)

Vardiya Zammı

1954 Talimatnamesi'nin getirdiği yeni bir düzenleme, gece vardiyasında çalışan işçilere vardiya zammı ödenmesiydi. "Gündüz mesaisini mütakıp ikinci ve üçüncü vardiyalarda çalıştırılan işçilere, ücretleri ne olursa olsun, ikinci vardiya için saat başına 5 kuruş ve üçüncü vardiyada çalıştırılan işçilere de saat başına 8 kuruş munzam ücret verilir." (Madde 24)

Boyacılara Verilecek Süt

1954 Talimatnamesi ile sağlığa zararlı bazı işlerde çalışanlara süt verilmesi uygulamasına geçildi: "Kurşun mürekkebatını ihtiva boya işlerinde çalışan boyacılara çalıştıkları her gün ve kesri için birer litre süt verilir. Diğer boya işlerinde çalışanlar bundan istifade edemezler." (Madde 37)

Cezaların Hafifletilmesi

1936 yılında kabul edilen 3008 sayılı İş Yasası'nın 16/II. maddesi, "ahlak ve hüsnüniyet kaidelerine uymayan haller"i belirliyordu. Bu durumda, hizmet akdinin, işveren tarafından ihbar önelsiz ve kıdem tazminatsız olarak derhal feshi hakkı doğuyordu.

1954 Talimatnamesi ise, işverene tazminatsız fesih hakkı tanıyan bazı suçlara yalnızca ücret kesintisi cezası getirdi. "Ücret kesimini müstelzim suçlar şunlardır: ... müsaadesiz iş yerini terketmek, ... amirinin verdiği emri yerine getirmemek, ... amirine serkeşlikte bulunmak, vazife başında döğüşmek, maiyetini dövme, ... hilafi hakikat isnatta bulunmak, ... amirlere ve talimata aykırı hareket etmek." (Madde 39)

Disiplin Kurulu

1954 Talimatnamesi, yasalarda yer almayan ve işçilerin de katıldığı bir disiplin kurulu uygulaması getirerek, daha sonraki yıllarda toplu iş sözleşmeleri ile geliştirilecek bir uygulamayı başlattı.

"Her işletme ve atelyede birer disiplin kurulu bulunur. İşletmelerde gerekirse ayrı ayrı yerlerde olmak üzere, birden fazla disiplin kurulu bulunmasına cevaz vardır." (Madde 42)

"İşletme disiplin kurulu bir reis ve 4 azadan terettüp eder... Azalardan ikisi ayrı servisten iki merkez müfettişi, üçüncüsü personel muamelesiyle uğraşan bir memur ve dördüncü aza bir işçi mümessili olacaktır. Atelye disiplin kurulu da bir reis ve dört azadan terettüp eder. Grup amirlerinden her biri bir sene müddetle reislik ve şube amirlerinden ikisi de birer sene müddetle azalık yaparlar. Üçüncü aza personel muamelesiyle uğraşan bir memur ve dördüncüsü de bir işçi mümessildir." (Madde 43)

Parasız Seyahat ve Taşımalar

1954 Talimatnamesi'nde işçilerin ve ailelerinin parasız taşınması konusunda da hükümler yer alıyordu.

Tayin ve bazı başka durumlarda, "... işçilerle aile beyannamesinde yazılı aile efradına parasız seyahat ve beş tona kadar ev eşyası, sayısı 25'i aşmamak üzere kümes ve 3'ü aşmamak üzere de küçük baş ehli hayvanları için parasız taşıma müsaadenamesi verilir." (Madde 46)

Talimatname'ye kümes hayvanı ve küçük baş evcil hayvanla ilgili olarak konan hükümler, bu dönemde demiryolu işçisinin yaşam tarzını yansıması açısından da ilginçtir.

"... Hizmeti bir seneyi geçmiş olan ... işçilerin kendilerine, Memurin Talimatnamesinin hükümleri dahilinde bir defa parasız ve bir defa da yarım ücretli ve hizmet müddetleri iki seneyi geçtikten sonra da kendileriyle aile beyannamelerinde yazılı aileleri efradına senede iki defa parasız ve iki defa da yarım ücretli seyahat müsaadenamesi verilir." (Madde 47)

"Banliyö mıntıklarında veya mesken buhramı

dolayısıyla demiryol güzergahına yakın şehir, kasaba ve köylerde oturan işçilere, tren vaziyetleri mesai saatlerine nazaran günlük gidip gelme imkanlarını temin ediyorsa banliyö kartı verilir." (Madde 51)

"... işçilerin de aile beyannamelerinde kayıtlı çocuklar için tahsil devrelerinde, tren vaziyetleri günlük tedrisatın takibine müsait olan yakın okullara gidip gelmeleri için okul kartı verilir." (Madde 52)

Yemek, Doğum, Ölüm Yardımları, Çocuk Zammı ve Yakacak Yardımı

İkinci Dünya Savaşı yıllarında bazı kamu kuruluşlarında çalışan işçilere yemek veriliyordu⁽⁹⁾. Devlet Demiryolları'nda bu uygulamanın talimatlarında yer alması ise 1954 yılındadır. 1954 Talimatnamesi'nde yemek konusu şöyle düzenleniyordu:

"... işçilere, çalıştıkları günlerde ve günde bir defaya mahsus olmak üzere tesbit edilmiş bulunan İşe Talimatnamesi esaslarına göre parasız yemek verilir." (Madde 61)

1954 Talimatnamesi'nde, çocuğu dünyaya gelenlere 200 lira doğum yardımı yapılması öngörü-lüyordu. (Muvakkat Madde 14)

1954 Talimatnamesi'nde, daha sonraki yıllarda toplu iş sözleşmelerinde yer alan ölüm yardımı da bulunuyordu:

"İşçi Emekli Sandığına dahil işçilerden, ölüm yardımı yapılmasını icap ettiren bir vazifede bulunmayan karısı ölenlere, bir aylık tutarında (saatte ücretin 208 misli), işçinin ölümü halinde, sağlıklarında beyanname ile gösterecekleri kimselere, eğer beyanname vermemişlerse ailelerine iki aylığı tutarında yardım yapılır." (Muvakkat Madde 15)

1954 Talimatnamesi'nde çocuk zammı ile ilgili düzenleme de şöyleydi: "İşçiler Emekli Sandığına dahil işçilerin 4620 sayılı kanuna göre almakta oldukları çocuk zamlarının aynı hükümler dairesinde verilmesine devam olunur." (Muvakkat Madde 16)

1954 Talimatnamesi'nde, 1500 ve daha yukarı rakımlı yerlerde görev yapanlara yakacak zammı ödenmesinin sürdürüleceği belirtiliyordu.

"Bu talimatnamenin şumulüne girenlerden 1

Ocak 1954 tarihinde 1500 ve daha yukarı rakımlı yerlerde vazife gördükleri cihette yakacak zammından istifade edenlere bu zamlar aynı hükümler dairesinde verilir." (Muvakkat Madde 18)

Sonuç

1930'lu, 1940'lı ve 1950'li yıllarda Türkiye işçi sınıfının oluşumu ve davranışlarının kavranabilmesi açısından, kamu kuruluşlarında istihdam edilen işçilerin sahip oldukları hakların ve uygulamaların daha ayrıntılı olarak incelenmesi gerekmektedir. 3008 sayılı İş Yasası'na dayalı değerlendirmeler yetersizdir.

Yasa, Nizamname Ve Talimatnameler

"2454 sayılı Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umumi İdaresi Memurları Tekaüt Sandığı Kanunu (28.5.1934)", *Devlet Demiryollarını Alakalandıran Kanun ve Nizamnameler Mecmuası*, T.C. Münakalat Vekaleti, Haydarpaşa Demiryolları Matbaası, 1940.

"2847 sayılı Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü Memur ve Müstahdemlerinin Ücretlerine Dair Kanun (15.11.1935)", *Devlet Demiryollarını Alakalandıran Kanun ve Nizamnameler Mecmuası*.

"2904 sayılı Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umumi İdaresi Memurları Tekaüt Sandığı Hakkındaki 2454 Sayılı Kanuna Ek Kanun (27.1.1936)" *Devlet Demiryollarını Alakalandıran Kanun ve Nizamnameler Mecmuası*.

1936 Nizamnamesi veya 1936 Tahsisatlar Nizamnamesi: "Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü Memur ve Müstahdemlerine Verilecek Harcırah, Tazminat ve Tahsisatlar Hakkında Nizamname (15.9.1936)", *Devlet Demiryollarını Alakalandıran Kanun ve Nizamnameler Mecmuası*.

"3173 sayılı Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü Memur ve Müstahdemlerinin Ücretlerine Dair Olan Kanunun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun (17.5.1937)", *Devlet Demiryollarını Alakalandıran Kanun ve Nizamnameler Mecmuası*.

1939 Talimatnamesi: *Nafia Vekaleti Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü, İşyer-*

lerine Mahsus Yeknesak Dahili Talimatname, Nafia Vekaleti Devlet Demiryolları İşletme Umum Müdürlüğü, Haydarpaşa Demiryollar Matbaası, 1939.

1940 Nizamnamesi veya 1940 Tahsisatlar Nizamnamesi: "Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü Memur ve Müstahdemlerine Verilecek Harcırah, Tazminat ve Tahsisatlar Hakkındaki 15 Eylül 1936 Tarihli Nizamnamenin Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Nizamnameye Yeniden Bazı Hükümlerin İlavesine Dair Nizamname (22.5.1940)", *Devlet Demiryollarını Alakalandıran Kanun ve Nizamnameler Mecmuası*.

1946 Talimatnamesi: *Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü, İş Yerlerine Mahsus Yeknesak Dahili Talimatname*, Alsancak Demiryollar Basımevi, 1946.

1954 Talimatnamesi veya 1954 TCDD İşçileri Talimatnamesi: *T.C. Devlet Demiryolları İşletmesi, TCDD İşçileri Talimatnamesi*, İzmir Demiryolları Matbaası, 1954.

Dipnotlar:

(1) Bu konuda ilginç bir örnek Borçlar Kanunu öncesine, 1923 yılına ilişkindir. İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi ile işçileri arasındaki iş ihtilafı konusunda Yüksek Hakem Kurulu'nun 5.11.1939 tarihinde verdiği kararda şöyle denilmektedir: "... işçilerinin, 1923 (1339) anlaşması hükümlerinin doğru tatbik edilmediği iddiasına dayanarak, halen mer'i iş şartlarını tadil ettirmek maksadile çıkardıkları toplulukla iş ihtilafı..." Bkz. *Resmi Gazete*, 7 Teşrinisani 1939.

(2) Bu, başlıbaşına ayrı bir çalışma konusudur. Ancak TCDD dışında iki örnek olarak Nafia Vekaleti ve Milli Müdafaa Vekaleti uygulamalarına bakılabilir. *Nafia Vekaleti ve Vekaletle Bağlı Umum Müdürlükler San'at Sınıfı Personel Talimatı* (1959) ve *Bayındırlık Bakanlığı Karayolları Genel Müdürlüğü Sanat Sınıfı İşçi Personeli Yeknesak İç Yönetmelik* (1961) ile Yol-İş Federasyonu'nun Karayolları Genel Müdürlüğü ile bağtlatığı *Toplu İş Sözleşmesi (İşkolu Seviyesinde) (1 Temmuz 1964 - 1 Mart 1966)* arasındaki bağlantı incellenmelidir. Aynı bağlantı, *Milli Savunma Bakanlığı Askeri İşyerleri İşçi İç Yönetmeliği* ve bu yönetmeliği değiştiren *Milli Müdafaa Vekaleti İşyerleri İşçi Dahili Talimatnamesi* (1954) ile 1960'lı yıllarda bağtlanan toplu iş sözleşmeleri arasında da vardır.

(3) Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *İş İstatistikleri (Çalışma Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır.)* Neşriyat No. 243, Ankara, 1945, s.13.

(4) *Resmî Gazete*, 7 Teşrinisani 1939.

(5) 1938 yılında Eskişehir Atelyesi dökümhanede işbaşı yapan Ömer Ergün, o yıllarda demiryolu işçisinin çevreye göre iyi ücret aldığı, "esnafın kredi açtığını, taksitle mal verdiğini, sıkıntı çekmediklerini, lokantada yemek yiyebildikleri"ni belirtiyor (Ömer Ergün'le 26.2.1988 ve 13.3.1989 günleri yapılan görüşmeler).

(6) Bu konuda bkz., Demiryol-İş, *Demiryol-İş Tarihi, 1952-1992*, Demiryol-İş Yay., Ankara, 1992, 179 s.

(7) Sendika ödentilerinin Genel Müdürlük ölçeğinde bordrodan kesilmesi, yıllar süren görüşmeler ve önce bazı fabrikalarda başlayan uygulama sonucunda sağlandı. Eskişehir Sendikası'nın 1952 yılındaki genel kuruluna sunulan çalışma raporunda yazılanlar bunu göstermektedir: "İdare kurulumuz bordrolardan kesilmesi için işveren ve ilgili makamlar nezdinde yaptığı müracaatlar müsbet karşılanmıştır. Üye arkadaşlarımızdan muvafakatname almak suretile mühim bir işimiz halledilmiş

olacaktır. Sendika aidatlarının bordrolardan kesilmesi hususuna birçok fabrikalar bu yolla kolaylık göstermektedir. Muntazam tahsilat yapan sendikalar şüphesiz mali kudretleri diğer emsallerinden daha üstün duruma geçmektedir. (Eskişehir Devlet Demiryolları Sanayi İşçileri Sendikası, *951-952 Çalışma Raporu*, Eskişehir, 1952, s.10.)

(8) "Sigortaya bağlı işçilerimizin iş kazaları halinde ilk üç günlük yevmiyelerini sigortadan alamadıkları takdirde idarece ödenmesi kabul ettirilmiştir. Ayrıca mensuplarımızın sigorta doktoruna gidip gelmeleri aleyhlerine olduğundan, sigorta doktorunun atelyemize gelerek arkadaşlarımızı muayene etmeleri sağlanmıştır." (Eskişehir Devlet Demiryolları Sanayi İşçileri Sendikası, *957-958 Çalışma Raporu*, Eskişehir, 1957, s. 3.

(9) Örneğin, Sümerbank Malatya Dokuma Fabrikası'nda İkinci Dünya Savaşı yıllarında işçilere yemek verilirdi, ancak ekmecek verilmezdi. İşçiler ekmeceklerini kendileri getirirdi. Memur statüsünde istihdam edilenlere ise ekmecek de idarece verilirdi. (Bu yıllarda fabrikada çalışıp işçi mümessilliği yapan İsmet Kumsöken'le 24.11.1987 tarihinde Malatya'da yapılan görüşme).